

İSLÂM TOPLUMU VE TOPLUM HAYATINDA CÂMİ'NİN YERİ

Müşirul HAK*
Çev.: Ahmet GÜÇ**

Kur'ân'ın yalnız bir Allah'a itaata ve Peygamber Hz. Muhammed'in otoritesi önünde teslim olmaya daveti¹, Arapların yaşamış olduğu geçmişten tam bir kopma demektir. Bu davet, onların sadece dinî inanç ve uygulamalarını altüst etmekle kalmayıp aynı zamanda "toplum" kavramına yeni bir yön ve anlam da verdi. Bir toplum halinde yaşama şuuruna sahip olan Araplar, daha çok hususi bir toplum görünümünde idiler. Genellikle kendi edebiyatları vasıtasıyla tanıdığımız tarihleri, evrensel bir Tanrı'ya ibadet etmeme noktasında birleşmiş olmalarına rağmen, kendi dışındaki insanları cemaatlerine çekebilecek hayatî "bağ"ı hâlâ ele geçiremediklerini anlatmaktadır. Onların durumunda, birleştirici "bağ", sadece bir kabileye mensup olmaktır. Şöyle ki: Din, kesinlikle birleştirici bir unsur (bağ) değildi. Doğru ve yanlış, herhangi bir dinî kural esas alınarak değil de, ancak belli bir kabileye üye olma esasına göre belirlenirdi. Kişi, ait olduğu kabile fertlerine karşı herhangi bir yanlışlık yapmaktan kendisini alıkoyan, herkes tarafından benimsenmiş kabile kurallarını ihlâl etmediği sürece, kendi arkadaşları nazarında

* *"The Muslim Community and the Place of Mosque in its Life" adıyla "Studies in İslâm" da (Ekim, 1978), 221-228. sayfalar arasında yayınlanmış olan bu makalenin dipnotları tarafımızdan eklenmiştir.*

** *Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi*

1 "Allah'a ve Resûlüne itaat edin..." şeklindeki ilâhî emir, Kur'ân'ın pek çok yerinde geçmektedir. Bkz. Âl-i İmran, 3/32, 132; Nisâ, 4/59; Mâide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20; Tâhâ, 20/90; Nûr, 24/54, 56; Muhammed, 47/33; Mücadele, 58/13; Teğâbün, 64/12, 16.

daima haklı sayılırdı. Başkaları kendisini dışlamadığı sürece fert, kabile mensuplarının himayesi altında idi. Böylece, ibadet şekilleri açısından biri diğerinden farklı görünmemesine rağmen, her kabile bir topluluktü. Gerçekten de İslâm, onların sosyal yapısında gözle görülür bir değışiklik meydana getirdi.

İslâm toplumuna geçildiğinde kabile birliği, birleştirici unsur olarak mües-siriyetini daha fazla devam ettiremedi. Yeni toplumun hayatında merkezî yeri alan artık Allah'dı. Allah'a inanan ve O'nun emirleri doğrultusunda hareket eden herkes, bu yeni toplumun gerçek üyesi oldu. Doğru ve yanlış karar vermede ölçü, artık Kur'ân ve Peygamber'di. Bununla beraber, kabile dönemine ait bazı inançlar, ancak yeni anlamlar kazandırılmak suretiyle korundu. Meselâ, Arap kabile örfünde, ister haklı, ister haksız olsun, herkes diğer kabile üyeleri tarafından desteklenmek zorundaydı. İşte bu beraberlik İslâm toplumunda, ancak daha üstün bir ideal uğruna devam ettirildi. Bir defasında Peygamber yanında bulunanlara, "İster zâlim, ister mazlum olsun, din kardeşlerine yardım etmeleri gerektiğini" söylemişti. (Unsur ehâke zâlimen ev mazlûmen). Bu, o güne kadar hiç duyulmamış ve alışık olunmayan bir tavsiyeydi. O kadar ki, orada bulunanlar bu sözü Peygamber'den doğru olarak işittiklerine inanamadılar. Bunun üzerine, "Ey Allah Resûlü! Zulme uğrayan kardeşlerimize yardımcı anlıyoruz, fakat zâlimlere nasıl yardım edebiliriz?" diye sordular. Peygamber, "Onların kötülük yapmasına engel olun, bu şekilde onlara yardım etmiş olursunuz" buyurdu². Peygamber'in bu tavsiyesi Kur'ân'ın öğütlerine tamamen uygundu. Nitekim Kur'ân onlardan şunu istiyordu:

"Ey iman edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhidlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhidlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhidliği) eğer büker, yahut şâhidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır."³ Böylece, Allah'ın birliğine inanmaları, Peygamber'in otoritesine boyun eğmeleri ve Kur'ân'ı kendilerine hayat düsturu olarak kabul etmeleri şartıyla, üyeliği herkese açık olan yeni bir sosyal düzen başlatılmış oldu. Onun için bu yeni toplum, Allah tarafından belirlenen sınırlar (*hudûdullah*) içerisinde yaşamak ve hareket etmek zorundaydı. Hiç kimsenin bu sınırları çiğnemesine göz yumulmadığı gibi, çiğneyenler de hak ettikleri cezaya çarptırılırdı.

Medineli ilk müslüman grubundan, Akabe'de Peygamber'e bîat etmeleri istenmişti. Bîatın yapıldığı ortam ve şartlar, bu toplulmun oluşacağı konusunda hiç bir şüphe bırakmamıştı. Onlar, hep birlikte aşğıdaki sözleri tekrar etmişlerdi:

2 Buhârî, Mezâlim, 4; İkrağ, 7; Tirmizî, Fiten, 68; Dârimî, Rikak, 40; Ahmed b. Hanbel, III, 99, 201.

3 Nisâ, 4/135.

"Bizler; Allah'a şirk koşmayacağıımıza, hırsızlık yapmayacağıımıza, zinâya yaklaşmayacağıımıza, çocuklarımızı öldürmeyeceğimize, komşularımıza iftira etmeyeceğimize dâir Peygamber'e söz veriyoruz, bîat ediyoruz. Şayet böyle davranırsak, Cennet bizim olacaktır; eğer bu günahlardan herhangi birini işlersek, bu dünyada cezalandırılacağız ve bu, işlediklerimize karşılık bir keffâret sayılacaktır; eğer günahın cezası kıyamet gününe kadar ertelenirse, o zaman bizi cezalandırma veya bizi affetme konusunda karar Allah'a aittir."⁴

İyi organize edilmiş bir toplumun ortaya çıkacağını belki de hiç kimsenin aklından geçirmeyeceği daha birinci Akabe Biatı sırasında, yapacakları yanlış hareketten dolayı kendilerini cezalandırabilecek bir otoriteye boyun eğmeyi Medine'li öncülerin seve seve kabul etmeleri gerçekten dikkate değer bir husustur. Bu otorite, Peygamber'den başkası değildi; insanlar, Allah'a olduğu kadar, ona da itaat etmek zorundaydı. Herhangi birinin Peygamber'in bu otoritesine başkaldırması, onun toplum üyeliği, Allah'ın emir ve yasaklarını çiğnemediği sürece, kişiyi hem bu dünyada, hem de öteki dünyada Allah'tan bol mükâfatlar almaya hak kazandırdı. Kur'ân'a göre, İslâm toplumunun mensupları namazlarını devamlı kılarlar ve mü'min kardeşlerine adâletli davranırlar⁵. Onlar birbirlerine karşı son derece merhametlidirler, fakat Allah'ın koyduğu sınırlar (*hudûdullah*) konusunda, inanmayanlara karşı acımasızdırlar⁶. Onlar, özellikle birbirlerine karşı saygısızlık ve küstahlık ihtiva eden eski alışkanlıklarını terketmek zorundaydılar. İslâm toplumunun inanç ve ahlâk esasları Kur'ân tarafından şu şekilde ortaya konmuştur:

"Allah'a ibâdet edin ve O'na hiç bir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya (eş dost ve arkadaş), uzak komşuya, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara (köle, cârîye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah kendini beğenen ve dâima böbürlenmiş kimseyi sevmez."⁷

Böylece Peygamber döneminde ortaya çıkan (oluşan) İslâm toplumu, ırk, renk, dil ve milliyet sınırlarını aşan inanç birliği esası üzerine kurulmuştu. Kur'ân'ın toplum tarafından bir kânun, Peygamber'in de bir önder olarak kabul edilmesi tek şarttı.

Fakat Peygamber'in ölümünden sonra toplum nasıl ayakta kalacaktı! Allah ile doğrudan temas kurabilen sadece Peygamber'di ve kritik anlarda yalnız o ilâhî vahyi alabiliyordu. Fakat onlar ona o denli bağlıydılar ki Peygamber'in ölüm haberini aldıklarında buna inanmayı kabul etmek istemediler. Hz. Ömer, Peygamber'in öldüğünü duyduğunda, o kadar sarsılmıştı ki onun öldüğünü söylemeye

4 İbn Hişam, es-Sîretü'n-Nebeviyye, Mısır, 1375/1955, I-II, 433; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, ts. I, 220.

5 Bkz. En'âm, 6/92; Mü'minün, 23/8-9; Meâric, 70/32-34.

6 Bkz. Fetih, 48/29.

7 Nisâ, 4/36.

cesaret edenleri öldüreceğini bile söylemişti. Yalnız Hz. Ebu Bekir ileriye atılarak şunları söyledi:

"Muhammed'e tapanlar varsa, bilsinler ki o ölmüştür. Fakat Allah'a ibâdet edenlerin de bilmeleri gerekir ki O ebediyyen yaşayacak; ölüm aslâ O'na ulaşamayacaktır."⁸ Bu sözlerden sonra, halkın heyecanı yatıştı ve bir süre sonra Ebu Bekir, toplumu idare etmek için halife seçildi. Fakat o, Peygamber gibi Allah'tan vahiy almıyordu. Aynı şekilde – Peygamber dışında – hiç kimse vahiy alma imkânına sahip değildi. Ebu Bekir onların yalnız âmiri (*emîru'l-mü'minîn*) idi.

Peygamber sağlığında sık sık ashâbına, âmirlerine itaat etmelerini tavsiye etmişti. Fakat bu, âmire kayıtsız şartsız itaat anlamına gelmiyordu. 'Kendisine mutlak itaat edip etmeyeceklerini' soran Hz. Ömer'e, sorusuna cevap vermek üzere ayağa kalkan bir bedevi tarafından, halkın itaat konusundaki hisleri güzel bir şekilde açıklanmıştı. Bedevi Hz. Ömer'e, Allah'ın emirlerine bağlı kaldığı sürece kendisine itaat edileceğini, fakat Allah'ın emirlerini çiğnediği takdirde kesin olarak boynunun vurulacağını söylemişti⁹. Cevap yerindeydi fakat bu, şüphesiz büyük bir sorunun ortaya çıkmasına sebep oldu: Allah'ın emirlerinin çiğnenip çiğnenmediğine kim karar verecekti?

Peygamber, toplum problemlerine istişare yoluyla karar verilmesi gerektiğini defalarca söylemişti. Böylece, bizzat toplumun işlerinden sorumlu olacak olan, toplumun kendi kollektif şuuru (*consensus of the community*) olacaktı. Peygamber, toplumun bir bütün halinde aslâ hataya düşmeyeceğine dâir teminatla bulunduğu için, kollektif şuur, toplumun kendisine bağlı olduğu eksen haline geldi. Bu noktadan bakılınca, İslâm toplumunun hayatında câmi müessesesi gözardı edilemeyecek derecede önemli bir yer işgal eder.

Burada câmi'yi, sadece tuğla ve kireçten müteşekkil bir yapı olarak görmemelidir. Bina yalnızca beraberlik ve uzlaşma sembolüdür. Câmi birlik sembolü olarak ait olma ve beraberlik duygusu sağladığı için, İslâm toplum hayatında binalar önemli bir yere sahiptir. Câmi özel mülkiyet haline getirilemez, kiralanamaz veya satılamaz. İster iyi, ister kötü niyetle olsun, bir câmi'ye saygısızlıkta bulunmak topluma hakarete bulunmak demektir. Böylece câmi ve toplum bir arada var olur; biri olmadan diğeri yaşayamaz. Medine'ye varır varmaz Peygamber'in ilk yaptığı iş, toplumun idare ve haberleşme merkezi olan, bir mescid yapmak oldu. İnananlar ibâdet etmek, meselelerine Peygamber tarafından çözüm bulunmak, problemlerini tartışmak ve yabancı hükümet temsilcilerini kabul etmek için oraya geliyorlardı. Câmi onların ibâdet yeri, parlamentosu, idâre yeri, hükümet binası, toplantı yerleri, öğrenim merkezleri, kısaca onların her şeyi idi. Bundan dolayı müslümanlara, yerleştikleri her yerde bir câmi yapmaları tavsiye edil-

8 İbn Hişam, a.g.e., IV, 306; İbn Sa'd, a.g.e., II, 264 vd.

9 Bkz. Mevdûdî, Hilâfet ve Saltanat (trc. Ali Genceli), İstanbul, 1972, sh. 120.

miştir¹⁰. Ortaçağ İslâm beldeleri mîmâri araştırmaları, genellikle şehirlerin bir câmi çevresinde kuruldukları gerçeğini ortaya koyar. Böylece câmi'den farklı yönlerde yaşayan müslümanlar, câmi çevresinde, ona kolayca gelebilecek şekilde ve eşit uzaklıkta kümelenirdi. Yönetimdeki kişilerin evleri genellikle câmi'ye yakın inşâ edilirdi. Bu onların, câmi'nin muhafazasına karşı sorumluluklarının bir göstergesiydi. İlk dönemin tüm meşhur okulları câmilerde yerleştirilmişlerdi; aynı zamanda orada önemli siyasi kararlar alınırdı. Bunlar, binâlara ilgi gösterildiği sürece, câmi'nin fonksiyoner yönleriydi. Fakat câmi müessesesi, bu şekilde binaların dört duvarı içerisinde sınırlı kalmadı.

Müslümanların toplum hayatında câmi'nin rolü o derecede önemli idi ki uzun süre câmi, tüm toplum üzerinde bir kontrol mekanizması olarak görev yaptı. Câmi, Kur'ân'ın şu buyruğunu kendilerine hayat düsturu edinen insanlara destek ve umut verdi:

"Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a, Kur'ân'a) sınıksız yapışın; parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmiş ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız."¹¹

İnsanları iyiliğe davet ve kötülükten alıkoyma işi, sadece inananlar toplumuna has değildir. Bir müslüman olarak toplumun her üyesi dünya işlerinde görev almaya ve tüm dünyayı sanki kendisininmiş gibi düşünmeye mecburdur. Bir müslümanın bunda hata yapması halinde, yalnız kendisine değil, aynı zamanda toplumuna ve hatta tüm dünyaya zararı dokunacaktır. Hata yapanlar başkalarıdır bahanesiyle o müslüman sorumluluktan kurtulamaz. Peygamber ashâbına, yeryüzünün islâhı ile bizzat ilgilenmelerini önemle belirtmiştir. Bir defasında o, arkadaşlarına, dünya işlerinde aktif görev almaktan kaçınanların durumunu şu örnekle anlatmıştır:

"İki güverteli bir gemide yolculuk yapan insanlar var. İhtiyaç hissettikleri su geminin üst güvertesinde. Alt güverteye yolcular su ihtiyaçlarını gidermek için her defasında yukarıya çıkmak zorundaydılar. Bu durum üst güverteye insanları rahatsız ettiği için, üst güverteye çıkış kapısını kapatırlar. Neticede, alt güverteden bazı kişiler, suyu doğrudan denizden almak için geminin tabanında bir delik açmaya karar verirler. Bu, ciddî ve mutlaka tedbir alınması gereken bir durumdur. Eğer üst güverteye yolcular hiç bir şey yapmaz ve aşağıdaki yol-

10 Bkz. Buhâri, Salât, 65; Müslim, Mesâcid, 24, 25; Tirmizî, Salât, 12; Ebû Dâvud, Tatavvu'l; Nesâî, Mesâcid, 1.

11 Âl-i İmran, 3/103.

cular da deliği açanlara mâni olmazlarsa, her ne kadar yolculardan pek çoğunun deliği açanlara doğrudan yapacakları bir şeyleri yoksa da, gerçekte hepsi de suda boğulacaklardır.¹²

Bu tavsiye kesinlikle her iki grubun da müslüman olduğu hallerde tatbik edilecek anlamına gelmez. Eğer öyle olsaydı, o zaman bizim de, beraber seyahat ettiğimiz gemide, diğerlerinin delik açmasına müsaade etmemiz gerekirdi.

Kur'ân'ın 'en hayırlı ümmet' adını verdiği¹³ toplum, ancak her müslümanın yeryüzünün ıslâhı (îmârı) için kendisini Allah'ın huzurunda sorumlu sayması halinde ayakta kalabilir. Peygamber, "Hepiniz çobansınız ve her çobana bir gün sürüsünün durumundan mutlaka hesap sorulacaktır" buyurur¹⁴. Bu yolla, belli bir zümre gibi görünen inananlar toplumu, dünya işleriyle ilgilenmesi ve görev üstlenmesi sebebiyle, gerçekte herkesi bünyesine alan bir toplum haline gelir.

Görüyoruz ki İslâm'da, Peygamber'den sonra mutlak ve yanılmaz bir otorite yoktur. Kollektif şuur (*consensus of the community*), toplum hayatında gerçek itici güç olmuştur. Bu güç câmi şeklinde sembolize edilmiştir. İslâm toplumunun, kendi tarihi boyunca üstlenmek zorunda kaldığı uzun ve meşakkatli yolculuk, ancak kendilerinden önce toplumda nurlu bir aydınlık ev olarak câmi'nin mevcut olması sebebiyle mümkün olabilmıştır. Hukuk, teoloji, felsefe ve diğer bilimlerin gelişmesi, gerekli teşvik ve himayesi sağlanan ve câmi şeklinde müşahhas hale gelen kollektif şuur sayesinde olmuştur. Bununla beraber, öyle bir zaman geldi ki toplum, kendisine hayat veren dinamiği yitirdi. Ve aslında kaybedilen gerçek câmi idi. Şimdi biz dünyanın her yerinde, güzel bir şekilde inşa edilmiş, iyi dekore edilmiş ve tamamen süslenmiş, fakat hayatla, toplumla hiç bir gerçek "bağ"ı bulunmayan câmilere sahibiz. Müessese ortadan kayboldu; böylece toplum da kendi yönünü kaybetmiş oldu.

12 Buhâri, Şirket, 6; Şehâdât, 30; Tirmizî, Fiten, 12; Ahmed b. Hanbel, IV, 268, 269, 270, 273.

13 Bkz. Âl-i İmran, 3/110.

14 Bkz. Buhâri, Cum'a, 11; Cenâiz, 32; İstikraz, 20; Vesâyâ, 9; Nikâh, 81, 90; Ahkâm, 1, Müslim, İmâre, 20; Ebû Dâvud, İmâre, 1, 13; Tirmizî, Cihâd, 27; Ahmed b. Hanbel, II, 5, 54, 55.